

Cytowanie

CHICAGO: K. Kijańska, *Wolność zrzeszania się jako forma realizacji potrzeb społecznych człowieka*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2023, nr 4, s. 163–172, <https://doi.org/10.15804/ppk.2023.04.12>

APA: Kijańska, K. (2023), *Wolność zrzeszania się jako forma realizacji potrzeb społecznych człowieka*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” nr 4, s. 163–172, <https://doi.org/10.15804/ppk.2023.04.12>

Klaudia Kijańska

ORCID ID: 0000-0002-4478-2978

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

E-mail: klaudia.kijanska@gmail.com

**Wolność zrzeszania się jako forma realizacji
potrzeb społecznych człowieka**

Słowa kluczowe: wolność zrzeszania się, prawa i wolności człowieka, godność

Keywords: freedom of association, human rights and freedoms, dignity

Streszczenie

Korzystanie przez jednostkę z wolności zrzeszania się oddziałuje na różne sfery życia człowieka. Jej istnienie stanowi o możliwości realizacji potrzeb oraz umożliwia dążenie do osiągnięcia założonego celu wspólnie z innymi osobami. Ta forma styczności jednostki z innymi niesie za sobą następstwa. Artykuł ma na celu wykazanie, iż swoboda zrzeszania się oddziałuje nie tylko na formę realizacji potrzeb politycznych jednostki, ale także na zaspokojenie wartości społecznych oraz rozwoju człowieka. Możliwości, jakie niesie za sobą prawo do stowarzyszania się, wynika nie tylko z form organizacyjnych, z jakich jednostka może korzystać, ale także z jej indywidualnych potrzeb, które wartość ta ma na celu zrealizować.

Abstract**The Freedom of Association as a Form of Meeting Human Social Needs**

The individual's use of freedom of association has a significant impact on various aspects of human existence. Its existence determines the opportunity to meet needs and makes it possible to strive to achieve assumed goals together with other people. The interpersonal nature of this type of interaction has consequences. The article aims to demonstrate that the freedom of association affects not only the way in which an individual's political needs are met, but also the satisfaction of social values and human development. The opportunities that the right to freedom of association brings are derived not only from the organizational forms that individuals can use but also from their individual needs, which this value aims to fulfill.

✱

I. Wstęp

Wolność zrzeszania się stanowi wartość przyznaną jednostce na gruncie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej¹. Jest ona zaliczana do praw człowieka pierwszej generacji². Takie uplasowanie swobody stowarzyszania się ukazuje jej znaczenie, jako jednej z podstawowych uprawnień przysługujących człowiekowi³. Przejawia się ona jako wynik posiadania przez każdego człowieka godności, będącej zasadniczym źródłem wszelkich praw i wolności⁴. Swobo-

---

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78 poz. 483 ze zm.). Zob. także: M. Bielecki, *Wolności i prawa polityczne dziecka*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 45, s. 8.

² Por. S. Domaradzki, M. Khvostova, D. Pupovac, *Karel Vasak's Generation of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse*, „Human Rights Review” 2019, s. 425.

³ K. Krzysztofek, *Stowarzyszenia Kościoła katolickiego w świetle norm prawa polskiego i prawa kanonicznego* [w:] *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy-dyskusje-postulaty*, red. D. Walencik, Katowice-Bielsko-Biała 2009, s. 107.

⁴ *Vide* art. 30 Konstytucji RP. Zob. także: M. Chmaj, *Źródło wolności i praw człowieka* [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2016, s. 41–43; P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2008, s. 79; J.J. Mrozek, *Godność osoby ludzkiej jako źródło praw*

da ta została uplasowana w rozdziale dotyczącym praw i wolności o charakterze politycznym. Analiza przeprowadzana w artykule ma koncentrować się wokół tezy, iż wolność zrzeszania się stanowi formę realizacji potrzeb społecznych człowieka. Materia skupia się na przedstawieniu podstawowych założeń wolności zrzeszania się oraz jej wpływu na funkcjonowanie jednostki. Celem artykułu jest ustalenie, czy wolność zrzeszania się stanowi wartość skupioną *stricto* na aspekcie politycznym, czy też odnosi się do możliwości zaspokojenia przez jednostkę innych potrzeb, w szczególności społecznych. Dla potrzeb opracowania termin „wolność zrzeszania się” będzie stosowany zamiennie z „prawem do stowarzyszania się”, „swobodą zrzeszania się”, jak również „swobodą stowarzyszania się”.

II. Konstytucyjne ujęcie wolności zrzeszania się

Zrzeszanie się w ujęciu konstytucyjnym zostało uznane jako wartość o charakterze wolnościowym. Taka konstrukcja przysługujących uprawnień, co do zasady, wyznacza granice dozwolonej ingerencji państwa w obszar określonej wartości. W Polskiej ustawie zasadniczej prawodawca kilkakrotnie odwołuje się do swobody zrzeszania się. Rozwiązania normatywne odnośnie do wolności stowarzyszania się pojawiają się w art. 58 ustawy zasadniczej, gdzie dookreślono wprost, iż każdemu zapewnia się wolność zrzeszania się. Swoboda określona w art. 58 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej przysługuje każdej osobie. Nie jest zatem ograniczona tylko do wolności obywatelskich⁵.

W razie zakwalifikowania konkretnej wartości jako wolności wówczas podmiot, co do zasady, może realizować ją nie tylko w obszarze wyznaczonym

---

człowieka i obywatela, „Civitas et Lex” 2014, nr 1, s. 45; D. Dörre-Nowak, *Ochrona godności i innych dóbr osobistych pracownika*, Warszawa 2005, s. 306; M. Granat, *Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 8, s. 15–16; wyrok TK z 30 października 2006 r., sygn. akt P 10/06 (Dz.U. Nr 202 poz. 1492); wyrok TK z 30 lipca 2014 r., sygn. akt K 23/11 (Dz.U. poz. 1055); postanowienie TK z 29 lipca 2014 r., sygn. akt Ts 156/12, LEX nr 1604607; postanowienie TK z 22 marca 2018 r., sygn. akt K 9/16, LEX nr 2480882.

⁵ D. Fleszer, *Wolność zrzeszania się*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2019, nr XIX (2), s. 25.

normatywnie⁶. Przy czym, jak przyjął Trybunał Konstytucyjny dla zabezpieczenia istoty wolności zrzeszania się nie będzie wystarczające nieingerowanie w tą swobodę. Państwo ma obowiązek przyjęcia takich unormowań, aby jednostka miała realną możliwość korzystania z niej⁷. W tym ujęciu działanie państwa ma niejako usprawnić korzystanie ze swobody zrzeszania się. Dzięki doprecyzowaniu przez ustawodawcę typów organizacji podmiot ma możliwość wyboru odpowiadającej mu formy. Unormowanie istoty konkretnej organizacji ma nieść za sobą także pewną stabilizację w obrocie prawnym⁸. Zatem w tym wymiarze do zadań państwa należy przede wszystkim pomoc jednostkom w urzeczywistnieniu tej swobody. Jednak przyjmuje się, iż sam byt wolności nie stanowi wyniku przyznania jej w ramach obowiązujących przepisów przez władze krajowe. Jest to bowiem wartość uznawana jako pewien nieodłączny element życia człowieka. Można opowiedzieć się za stanowiskiem, iż zrzeszanie się będzie stanowiło zarówno element ustroju, jak i swobodę jednostki⁹.

Rozwiązania odnośnie istoty zrzeszania się znajdują się także w art. 11 Konstytucji RP poprzez umożliwienie działania partii politycznych, tj. tzw. zasada pluralizmu politycznego. W tym wymiarze wolność zrzeszania się koresponduje przede wszystkim z potrzebami o charakterze politycznym. Podstawa do takiego działania zawarta w ustawie zasadniczej, poza zagwarantowaniem możliwości współdziałania z osobami trzecimi, wpływa także na formy współuczestniczenia w rządzeniu. Poza aspektem odnośnie do stowarzyszania się norma ta oddziałuje na możliwość realizowania się w społeczności m.in. za pośrednictwem wyrażania odmiennych poglądów politycznych, które mogą być realizowane w ramach struktur partyjnych¹⁰. Zasada pluralizmu politycznego utożsamiana jest z terminem wolność zrzeszania się w par-

⁶ M. Kazimierczuk, *Pojęcie, istota oraz źródło wolności i praw człowieka*, „Studia Prawnoustrojowe” 2014, nr 26, s. 101; P. Sarnecki, *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998, s. 25.

⁷ Wyrok TK z 2 czerwca 2015 r., sygn. akt K 1/13 (Dz.U. poz. 791).

⁸ P. Czarny, B. Naleziński, *Wolność zrzeszania się [w:] Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 593.

⁹ J. Juchniewicz, M. Kazimierczuk, *Wolności i prawa polityczne [w:] Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2016, s. 144.

¹⁰ B. Bożyk, *Konstytucyjna zasada pluralizmu politycznego a prawo do opozycji parlamentarnej [w:] Fundamentalne wartości i zasady ustrojowe. Model konstytucyjny a praktyka ustrojowa w Polsce*, red. M. Paździor, M. Szmulik, Lublin 2016, s. 46.

tiach politycznych. Wobec czego ten typ organizacji musi istotnie wiązać się z aspektem politycznym, jako głównym i zasadniczym założeniem odnośnie jej działania. Obejmuje ona szereg odmiennych atrybutów, poprzez uprawnienie do zawiązania partii, prawo do przystąpienia, jak również wystąpienia z tego typu organizacji, uczestnictwa w jej strukturach, czy też wyboru względem nieprzystępowania do niej¹¹.

Poza możliwością występowania organizacji skierowanych jedynie na aspekty polityczne ustawodawca przyjął prawo do działania na terenie kraju także innego rodzaju jednostek zrzeszających. W treści art. 12 ustawy zasadniczej przyjęto podstawy tworzenia i działania różnych organizacji w Polsce. W tym zakresie prawodawca konstytucyjny wymienia podstawowy katalog zrzeszeń w postaci: związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, fundacji, jak również innych dobrowolnych zrzeszeń. W tym ujęciu uwidacznia się zróżnicowanie typów jednostek działających w Polsce. Szczęólnego znaczenia na tym gruncie nabiera jednak termin „innych dobrowolnych zrzeszeń”. Przez taką konstrukcję stworzono szeroki i otwarty katalog organizacji realizujących potrzeby wynikające ze swobody stowarzyszania się¹². Zrzeszanie się nie musi wiązać się jedynie z uczestnictwem w zorganizowanych ruchach. Dla ogólnie ujmowanej możliwości zrzeszania się nie będzie mieć znaczenia to, czy jednostka została zarejestrowana¹³. Nie można jednak uznać, że taka grupa może działać bez ograniczeń oraz bez kontroli państwowej. Zdaniem Pawła Kuczmy treść art. 12 ustawy zasadniczej umożliwia ustalenie zasadniczych cech wymienionych w nim organizacji. Zalicza do nich: dobrowolność; wyodrębniony zespół norm prawnych; zgodność założeń i działań organizacji z celem państwa; demokratyczne zasady wyboru organów; poddanie kontroli bądź nadzorowi sprawowanemu przez władze publiczne; wspólne działania w celu osiągnięcia obranych założeń; akceptacja demokratycznych zasad

---

¹¹ A. Ławniczak, A. Preisner, *Wolność zrzeszania się w partie polityczne* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2014, s. 340.

¹² P. Tuleja, *Komentarz do art. 12* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. II, red. P. Tuleja, LEX/el. 2021.

¹³ Nie oznacza to jednak, iż organizacja, która wymaga ewidencjonowania będzie posiadała atrybuty prawne przysługujące innym jednostkom, które podlegają zarejestrowaniu.

w obszarze podejmowanych decyzji (zakres równości); swoboda w rozwiązaniu organizacji; więź organizacyjna¹⁴.

Tym samym możliwości odnośnie do zrzeszania się, jakie zostały wprowadzone na gruncie polskiej Konstytucji umożliwiają szerszy zakres względem realizacji potrzeb jednostki. Dzięki, w zasadzie nieskrępowanej możliwości działania w formacjach zrzeszających – poza ograniczeniami wynikającymi m.in. z art. 13 oraz art. 31 ust. 3 ustawy zasadniczej – każdy człowiek może dokonać wyboru jednostki, która będzie realizować jego potrzeby wynikające z art. 58 ust. 1 Konstytucji.

III. Społeczna wartość wolności zrzeszania się

Swoboda stowarzyszania się stanowi uprawnienie do realizacji nie tylko działalności politycznej. Istotnym jej aspektem staje także oddziaływanie na potrzeby społeczne człowieka. Korzystanie z niej umożliwia zaspokojenie potrzeby obcowania z osobami trzecimi¹⁵. Dzięki wykonywaniu przywilejów z niej wynikających podmiot ma możliwość podejmowania różnych zachowań, w szczególności uzewnętrznia się to poprzez działanie w ramach określonej grupy¹⁶. Nie zawsze jednak podejmowane działania muszą przyjmować formy oddziaływania politycznego. Często uczestnictwo w różnych formach zrzeszeń może wiązać się z samorozwojem, niesieniem pomocy osobom trzecim, czy możliwością spotkań z osobami posiadającymi krąg podobnych wartości. Takie działania w grupach mogą skutkować także rozwojem umiejętności jednostki nie tylko w ramach kompetencji społecznych, ale także doskonaleniem innych posiadanych zdolności bądź pogłębieniem wiedzy. Doskonałym przykładem wpływu oddziaływania społecznego w ramach wolności zrzeszania się stają się środowiska szkole, gdzie małoletni zarówno z mocy prawa, jak i dobrowolnie ma możliwość uczestnictwa w różnych formach organizacyjnych¹⁷.

---

¹⁴ P. Kuczma, *Wolność zrzeszania się [w:] Realizacja i ochrona konstytucyjnych praw i wolności jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 317.

¹⁵ M. Ordon, *Freedom of association in the people's Republic of Poland and its restriction with regards to the Roman Catholic Church*, „*Review of Comparative Law*” 2012, vol. XVI, s. 53.

¹⁶ P. Czarny, B. Naleziński, *op.cit.*, s. 589.

¹⁷ M. Bielecki, *op.cit.*, s. 14.

Forma odmiennych oddziaływań może być ukazana przede wszystkim przez założenie prawne umożliwiające funkcjonowanie różnych organizacji zrzeszających, które nie zawsze będą mogły stanowić o podłożu politycznym. Już prawodawca konstytucyjny dokonał częściowego wyliczenia typów organizacji zrzeszających w art. 12 ustawy zasadniczej. W tej normie wyróżnia on związki zawodowe, organizacje społeczno-zawodowe rolników, stowarzyszenia, ruchy obywatelskie, jak i fundacje. Swoboda zrzeszania się powinna być rozumiana szeroko – oznacza to, iż nawet nieformalne zgrupowania stanowią przejaw tej wolności. Jednak istotnym elementem dla uznania, iż realizuje ona potrzeby zabezpieczone wolnością stowarzyszania się, jest fakt dobrowolności jako jednej z najważniejszych cech zrzeszeń. Dobrowolność wiąże się z uprawnieniem do samo-decyzyjności podmiotu względem przynależenia do określonej grupy. Znaczenia przy tym nabiera, iż wszelkie organizacje wskazane w art. 12 Konstytucji RP będą posiadały tą przesłankę. Taki warunek można odnaleźć w szczególności w: art. 1 ust. 1 ustawy z 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych¹⁸; art. 1 ust. 1 ustawy z 8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników¹⁹; art. 2 ust. 1 ustawy z 7 kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach²⁰; art. 1 § 1 ustawy z 16 września 1982 r. prawo spółdzielcze²¹; art. 2 ust. 1 ustawy z 9 listopada 2018 r., o kołach gospodyń wiejskich²²; art. 441 ust. 1 ustawy z 20 lipca 2017 r. prawo wodne – odnośnie do spółek wodnych²³. Określone powyżej formy zrzeszeń niewątpliwie realizują różne cele, jak i posiadają odmienne założenia organizacyjne. Nie jest wykluczone oddziaływanie polityczne, jednakże znamionem pozostają także potrzeby społeczne. Możliwość realizacji potrzeby społecznej za pośrednictwem swobody stowarzyszania się będzie uzupełniana właśnie przez przesłankę dobrowolności. Brak przymusu w podejmowaniu działań względem aktywnego korzystania z wolności zrzeszania się generuje możliwość realizacji potrzeb społecznych.

¹⁸ Ustawa z 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (t.j. Dz.U. 2022 poz. 854).

¹⁹ Ustawa z 8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników (t.j. Dz.U. 2022 poz. 281).

²⁰ Ustawa z 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (t.j. Dz.U. 2020 poz. 2261).

²¹ Ustawa z 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (t.j. Dz.U. 2021 poz. 648 ze zm).

²² Ustawa z 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (t.j. Dz.U. 2021 poz. 2256).

²³ Ustawa z 20 lipca 2017 r. prawo wodne (Dz.U. 2017 poz. 1566).

Nie sposób zaprzeczyć, iż prawo do zrzeszania się wiąże się z ideą społeczeństwa obywatelskiego. Swoboda ta bez wątpliwości koresponduje z demokratycznymi założeniami państwa²⁴. W tym wymiarze stanowi ona element konstytucyjnego modelu ustrojowego²⁵. Dzięki jej istnieniu osoby zrzeszające się mogą komunikować się ze sobą, w taki sposób, aby działać w celu osiągnięcia obranych wspólnie idei. Założenia, jakie ma nieść za sobą konkretne zrzeszenie może opierać się także na formie wpływania na różne sfery, w szczególności jest w stanie przybrać oddziaływanie polityczne – np. za pośrednictwem partii politycznych, czy socjalne/kulturowe – z uwagi na działalność innych organizacji, w szczególności stowarzyszeń. Zatem wolność zrzeszania się nie może być rozumiana tylko w postaci swobody do współuczestniczenia w społeczeństwie, ale także jako swoistego rodzaju atrybut przysługujący człowiekowi i umożliwiający mu wdrażanie pewnych zmian, czy osiągnięcie założonych celów.

Warto zaznaczyć, iż wolność zrzeszania się nie polega jedynie na podejmowaniu aktywnych czynności w obszarze tej swobody w postaci przystępowania, czy posiadania statusu członkostwa w organizacji. Gwarancja z art. 58 ust. 1 ustawy zasadniczej to także prawo do nieprzystępowania, jak również nieuczestniczenia w działalności zrzeszenia²⁶. Skoro bowiem stowarzyszenie się stanowi wolność jednostki to nie powinna ona być przymuszana do podejmowania czynnych zachowań w tym obszarze. Zatem jej specyfika polega także na posiadaniu przez człowieka gwarancji, iż może on realizować się w tej mierze wówczas, gdy się na to zdecyduje. Dzięki niej uzyskuje on swoistego rodzaju zabezpieczenie, iż w razie potrzeby skorzystania z tej swobody ma on taką możliwość. Jest to istotne z uwagi na postrzeganie człowieka jako istoty społecznej, która to dla osiągnięcia pełnego rozwoju, jak również zaspokojenia swych potrzeb ma możliwość współdziałania z osobami trzeci-

---

²⁴ M. Kazimierczuk, *Wolność zrzeszania się jako element społeczeństwa obywatelskiego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2015, nr 28, s. 23; J. Juchniewicz, M. Kazimierczuk, *op.cit.*, s. 127; H. Izdebski, *Fundacje i stowarzyszenia. Komentarz, orzecznictwo, skorowidz*, Łomianki 2001, s. 9–12.

²⁵ Wyrok TK z 2 czerwca 2015 r., sygn. akt K 1/13 (Dz.U. 2015 poz. 791), LEX nr 1703123.

²⁶ M. Chmaj, *Prawnomiędzynarodowe i konstytucyjne podstawy wolności zrzeszania się* [w:] *Wolność zrzeszania się w Polsce*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008, s. 1; M. Kazimierczuk, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2015 r., sygn. akt K/13*, „Studia Prawnoustrojowe” 2017, nr 36, s. 181.

mi. Podejmowanie w zrzeszeniach działalność ma na celu osiągnięcie obranego przez grupę celu. Wobec tego wspólne czynności wpływają także na integrację społeczną²⁷.

Zrzeszanie się nie zawsze musi być związane z działaniem w osiągnięciu celu politycznego, czy też innego oddziaływania na zewnątrz grupy. Często uczestnictwo w kręgu określonej zbiorowości będzie stanowiło wyłącznie zaspokojenie potrzeb osobistych, tj. związanych z potrzebami społecznymi. Spotkania mogą przybierać pewne zorganizowane wewnątrz działania, jednak niezwiązane z żadnym ustawowym typem zrzeszenia. Taką formą mogą być obierane przez grupy osób cykliczne i stałe spotkania np. w celach dyskusyjnych jako kluby prywatne.

IV. Podsumowanie

Wolność zrzeszania się jest jedną z wartości, które umożliwiają realizację różnych potrzeb człowieka. Dzięki jej istnieniu jednostka ma możliwość współuczestniczenia z osobami trzecimi w celu realizacji różnych założeń. Poza możliwością wpływu na funkcjonowanie państwa, człowiek, za pośrednictwem różnych organizacji zrzeszających, ma szansę na urzeczywistnienie potrzeb społecznych i zrealizować je zgodnie z oczekiwaniami. W tym aspekcie pomocna staje się przesłanka dobrowolności w ramach podejmowanych działań z obszaru wolności zrzeszania się. Jednostka bowiem ma możliwość wyboru organizacji zgodnie ze swoimi wymaganiami i założeniami.

Literatura

- Bielecki M., *Wolności i prawa polityczne dziecka*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 45.
Bożyk B., *Konstytucyjna zasada pluralizmu politycznego a prawo do opozycji parlamentarnej* [w:] *Fundamentalne wartości i zasady ustrojowe. Model konstytucyjny a praktyka ustrojowa w Polsce*, red. M. Paździor, B. Szmulik, Lublin 2016.
Chmaj M., *Prawnomiędzynarodowe i konstytucyjne podstawy wolności zrzeszania się* [w:] *Wolność zrzeszania się w Polsce*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008.

---

²⁷ Wyrok TK z 2 czerwca 2015 r., sygn. akt K 1/13...

- Chmaj M., *Źródło wolności i praw człowieka* [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2016.
- Czarny P., Naleziński B., *Wolność zrzeszania się* [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
- Domaradzki S., Khvostova M., Pupovac D., *Karel Vasak's Generation of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse*, „Human Rights Review” 2019.
- Dörre-Nowak D., *Ochrona godności i innych dóbr osobistych pracownika*, Warszawa 2005.
- Fleszer D., *Wolność zrzeszania się*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2019, nr XIX (2).
- Granat M., *Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 8.
- Izdebski H., *Fundacje i stowarzyszenia. Komentarz, orzecznictwo, skorowidz*, Łomianki 2001.
- Juchniewicz J., Kazimierczuk M., *Wolności i prawa polityczne* [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2016.
- Kazimierczuk M., *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2015 r., sygn. akt K/13*, „Studia Prawnoustrojowe” 2017, nr 36.
- Kazimierczuk M., *Pojęcie, istota oraz źródło wolności i praw człowieka*, „Studia Prawnoustrojowe” 2014, nr 26.
- Kazimierczuk M., *Wolność zrzeszania się jako element społeczeństwa obywatelskiego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2015, nr 28.
- Krzysztofek K., *Stowarzyszenia Kościoła katolickiego w świetle norm prawa polskiego i prawa kanonicznego* [w:] *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy-dyskusje-postulaty*, red. D. Walencik, Katowice-Bielsko-Biała 2009.
- Kuczma P., *Wolność zrzeszania się* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych praw i wolności jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014.
- Ławniczak A., Preisner A., *Wolność zrzeszania się w partie polityczne* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2014.
- Mrozek J.J., *Godność osoby ludzkiej jako źródło praw człowieka i obywatela*, „Civitas et Lex” 2014, nr 1.
- Ordon M., *Freedom of association in the people's Republic of Poland and its restriction with regards to the Roman Catholic Church*, „Reviex of Comparative Law” 2012, v. XVI.
- Sarnecki P., *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998.
- Tuleja P., *Komentarz do art. 12* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. II, red. P. Tuleja, LEX/el. 2021.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2008.